

G. Japsen:

Det dansksprogede skolevæsen i Sønderjylland indtil 1814

Skrifter, udgivne af Historisk Samfund for Sønderjylland,
nr. 40, 1968, 448 sider.

Anmeldt af *Troels Fink*.

Formålet med den vægtige afhandling, der her skal anmeldes, er efter forfatterens angivende at skildre udviklingen af det dansksprogede skolevæsen i Sønderjylland indtil 1814 og at pege på denne udviklings drivkræfter; men ser man nøje til, har bogen et videre sigte; dr. Japsen søger at give en dybtgående forklaring på, hvorfor den dansk-tyske grænse i dag ligger, hvor den nu engang ligger. Det ses bedst på det bagi bogen vedføjede kort; ved at betragte dette ser man, i hvor høj grad den gamle grænse for skolesproget falder sammen med den nuværende statsgrænse. I et særligt afsnit med overskriften: »Den dansk-tyske skolesproggrænse fastlægges« gøres der nærmere rede for de afgørende reskripter, der udstedtes mellem 1768 og 1777 af generalsuperintendent Adam Struense — far til den Struense, der en kort stund var diktator i Danmark, og som led en så barsk skæbne i 1772. Omkring dette afsnit er på en måde hele bogen med dens talrige detailoplysninger samlet. Man har kendt disse reskripter tidligere gennem C. F. Allens bog om Det danske Sprogs Historie i Hertugdømmet Slesvig eller Sønderjylland I-II (1857-58), men her kommer de ind i en bredere sammenhæng. En væsentlig del af Allens problematik er forynget gennem Japsens bog.

Første del, der kaldes »Bøndernes og øvrighedens skoler«, udgøres af en meget grundig og tillige helt grundlæggende gennemgang af det dansksprogede skolevæsens forhold fra de tidligste kendte spirer indtil skolereskriptet af 1761 — og det andet hovedafsnit kaldes »Skolereformtiden ca. 1760-1814«; det handler om den stadige kvalitative forbedring af skolerne og om den stadig bredere plads for det danske sprog i de nordslesvigske skoler i årene op til 1814, da den store reform endelig blev virkeliggjort.

Dr. Japsen må roses for sin næsten legendariske flid, sin sporsans, sin omhu og sin redelighed. For al kommende forskning er der her gjort et banebrydende arbejde, og frem for alle får her de sønderjyske lokalhistorikere åbnet adgang til et stof, som de med stor fordel vil kunne udmønte fra egn til egn.

Samtidig med, at forfatteren fortjener ros for sit store indsamlingsarbejde, må det dog også konstateres, at grundigheden tynger. Det vil forfatteren være den første til at indrømme; man ser, hvorledes han har kæmpet for at få hold på stoffet, men han har ikke helt formået at gøre sig til herre over det. Der er talrige undskyldende momenter, og blandt dem især den fortvivlede administrative splitelse i det gamle hertugdømme; ikke alene var det indtil 1713 delt i en kongelig og hertugelig del, men desuden gik den kirkelige inddeling på tværs af den verdslige. Det nordvestlige hjørne af Sønderjylland hørte under Ribe stift, medens Ærø og Als med undtagelse af Sønderborg og Kegnæs lå under Odense stift; resten stod under Slesvig stift. Særlige forhold rådede i enklaverne i Vestslesvig, eftersom disse sogne både i gejstlig og verdslig forstand hørte umiddelbart under kongeriget Danmark. For Slesvig stifts vedkommende var der en særlig vanskelighed i det forhold, at provsterne ikke i alle tilfælde var mellemed til generalsuperintendenten eller bispem, som vi ville sige. Det gjaldt sogne, hvor patronatsretten var overdraget til adelige herrer, de såkaldte exemte sogne. Dybbøl sogn hørte således under Sandbjerg, og hvis tilstanden var fortsat, havde patronatsretten altså i dag tilhørt Aarhus Universitet. For blot nogenlunde at fuldstændiggøre billedet må det endelig nævnes, at de under hertugen af Lyksborg hørende sogne i Sundeved indtil

1779 indtog en særstilling, og at der var særlige forhold i hertugen af Augustenborgs distrikt på Als. Kildematerialet bliver under sådanne forhold yderst varieret og vanskeligt at have med at gøre.

Disse vanskelige administrative forhold forklarer i nogen grad den måde, hvorpå bogen er bygget op; der er taget et særdeles stort og efter anmelderens opfattelse et for stort hensyn til disse administrative forhold. I et hovedafsnit på over 130 sider, som kaldes »Skoleforholdene i de enkelte distrikter«, føres man fra provsti til provsti og fra distrikt til distrikt, og for hvert distrikt gennemgås efter et ensartet skema problemer vedrørende *skolelokaler*, *skoleholdere*, *skolebøger*, *undervisning* og *skolegang*. Den stærke opdeling er meget tyngende, der er kommet noget registraturagtigt over disse afsnit, også fordi de enkelte kildeelementer af pladshensyn er skåret så stærkt ned. Efter denne gennemgang af skoleforhold i enkelte distrikter behandles på lignende måde, men ikke helt så kompakt de reformer, der gennemførtes i henhold til et reskript af 1761, og endelig må man foretage en stor del af samme vandring fra jurisdiktion til jurisdiktion i forbindelse med forberedelsen af skolereformerne 1790-1814. Det er anmelderens opfattelse, at bogen kunne være organiseret således, at den topografiske gennemgang havde fået en kontravægt i en systematisk opstilling af problemerne, men her lades læseren i nogen grad i stikken; systematikken må han selv holde sammen på.

Det overvældende store kildemateriale har bevirket, at forfatteren har følt sig nødsaget til at foretage en meget skarp afgrænsning ikke alene ved gennemgangen af de enkelte kilder, men også af emnet som helhed. Det er en forfatters gode ret at afgrænse sit emne, som han vil, men for læseren afhænger udbyttet af bogen af, om forfatteren formår at forbinde den nødvendige afgrænsning med en organisk integration af fremstillingen i den almindelige historie. Det kniber med integrationen. Der er endnu et stort arbejde at gøre for at bringe denne bog i forbindelse med den sønderjyske og danske historiske problematik i almindelighed. Ved emnets fastlæggelse er nemlig organiske enheder skåret over; rigtignok var modsætningen mellem dansk og tysk skolesprog væsentlig, men hen

over skellet mellem det dansksprogede skolevæsen og det tysksprogede skolevæsen var der organisk forbindelse, og der var glidende overgange på alle andre områder. Ved så bestemt at fastholde skellet mellem på den ene side de dansksprogede skoler på landet og på den anden side det tysksprogede skolevæsen i købstæderne og i Sydslesvig kommer helhedsforståelsen i nogen grad til kort. En kort principiel karakteristik af den organiske enhed i Slesvig stift og en omtale af det tysksprogede skolevæsen som sådan havde været på sin plads, og specielt, hvor der var tale om blandingsområder, måtte i højere grad begge sider være taget i betragtning. Man får kun et vagt indtryk af, i hvor høj grad skolevæsenet, såvel som kirkevæsenet, blev administreret fælles for hele det gamle Slesvig stift både i den tyske og den danske del. Sammenfattende kan man sige, at forfatteren har megen sans for den dansk-nationale problematik, medens den dansk-tyske brydning ikke helt kommer til sin ret. Nogle principielle betragtninger f. eks. over læreres forflyttelse mellem danske og tyske skoler havde været på sin plads, og ligeledes om købstadskolernes betydning for uddannelsen af unge fra landet, der ville dygtiggøre sig til at undervise. Der findes s. 180 et særdeles interessant citat, der kan tjene som eksempel i så henseende. Der siges her: »Mange Bønder-Karle, som ere færdige i Skrivning, Regnen og Cristendom, endog de som have ladet sig undervise af Obermesteren i Kiøbstæder, have betjent Skolen trolig og vel, men formedelst den ringe Løn have de igen taget deres Afsked«. Citatet benyttes i den givne sammenhæng til at belyse problemet med store drenge som lærere, men det kunne også bruges til at belyse samspil mellem by og land. Dette samspil ville også kunne belyses ved en gennemgang af problemerne omkring de højere skoler. Herimod kan så indvendes, at da undervisningen på de højere skoler var overvejende tysk, er den emnet uvedkommende, men der var ikke vandtætte skodder, en kort omtale f. eks. af de vanskeligheder, der var forbundet med tyskundervisningen på latinskolen i Haderslev, havde således været oplysende, og den Troels Olufsen, der i 1650 fik tilladelse til at holde dansk skole i Haderslev, havde vel også fortjent et par ord (Trap), ligesom

kantor Overbecks bestræbelser i slutningen af det 18. århundrede for at indføre dansk undervisning i Flensborg kunne være omtalt, også at der fra 1786 blev givet nogen undervisning i dansk i Flensborg. Men ganske særlig burde den private latinskoie i Sommersted, der blev drevet af præsterne Wöldike, fader og søn, nævnes. Næsten alle de 44 unge, der mellem 1722 og 1752 blev dimitteret fra denne skole, gik til København. Skolen var en hård konkurrent til latinskolen i Haderslev, og dansk må her være indgået i undervisningen. Yderligere kunne der nok være anledning til at omtale latinskolerne i Odense og Ribe, der også havde en funktion i forhold til slesvigske områder.

Efter disse mere almindelige indledende bemærkninger skal her efter bogens hovedtese belyses, nemlig den, som går ud på, at der ved siden af det af gejstlige myndigheder organiserede undervisningsvæsen allerede i det 17. århundrede fandtes et vidt udbredt af bondebefolkningen selv opretholdt skolevæsen, og at bondebefolkningen gennem mere end et århundrede vægrede sig mod myndighedernes indblanding i deres eget skolevæsen, som i vid udstrækning blev opretholdt og forbedret gennem det 18. århundrede. Forfatteren har indlagt sig en stor fortjeneste ved at pege på denne modsætning mellem, hvad der kaldes bondeskoler og øvrighedsskoler (eller degneskoler eller sogneskoler), men denne modstilling er opfattet forbavsende snævert. Det skal derfor her undersøges, om det skulle være muligt at udbygge denne tesis, så den fik en endnu mere intim forbindelse med det kildemateriale eller manglende kildemateriale, hvorpå den er bygget. Det manglende kildemateriale må også nævnes, fordi det fanger opmærksomheden, når det s. 27 hedder: »arkivstoffet giver indtryk af, at flertallet af de første nordslesvigske landsbyskoler blev holdt af degne«. »Men arkivstoffet bedrager«, hedder det videre, »det omtaler kun skoler, som kirken havde forbindelse med, enten fordi skoleholderen var degn, eller fordi kirkekassen gav tilskud til den. De skoler, der lå uden for kirkens sfære, blev ikke optegnet nogetsteds«. Man tør nok sige, at der af de følgende meget få eksempler på skoler uden for myndighedernes kontrol drages vidtgående slutninger e silentio om

bondeskolernes udbredelse i det 17. århundrede, men den grundlæggende forskel på øvrighedsskole og bondeskole er væsentlig. På mange steder i afhandlingen findes små bemærkninger, der vidner om, at forfatteren rent umiddelbart har større sympati for disse bondeskoler end for øvrighedsskolerne. S. 51 nævnes f. eks. »at en fri og uafhængig bondebefolkning var i stand til at forpurre øvrighedens forsøg på at komme deres egne skoler til livs«, eller s. 201 »der er nok at kritisere ved disse bondeskoler, f. eks. de primitive skolestuer og den usle lærerløn, men disse mangler kan ikke overskygge det væsentlige, nemlig, at de udsprang af og forbedredes, takket være bøndernes egne erkendte behov«. »Bondeskolerne blev båret frem af bøndernes skoleinteresse, og den var ikke skabt af pietismen eller nogen anden kirkelig retning« (s. 208), og der kunne nævnes adskillige flere eksempler.

Man har faktisk det indtryk, at forfatteren gerne fremhæver bondeskolerne på degne- eller øvrighedsskolernes bekostning, ja, det giver sig også et ikke helt velovervejeth udslag ved bedømmelsen af det talmæssige forhold mellem de to skolereformer.

Ved år 1760 regner forfatteren med ialt ca. 280 skoler på landet i Nordslesvig (s. 198), derpå hedder det, at *kun* 30 pct. af dem var degneskoler. Hvorfor »*kun*«? 30 pct. af 280 giver tallet 84, men det er ikke *kun* 30 pct., for tallet må naturligvis sættes i forhold ikke til det samlede antal skoler, men det mulige antal af degneskoler, nemlig ca. 110-120, eftersom der var ca. 120 kirkesogne i det nordslesvigske område, dog var der ikke degne i alle sogne. Ca. 84 degneskoler er derfor et meget højt tal; for i hvert sogn var der i realiteten kun én degne- eller sogneskole. Landsbyernes antal er væsentlig større end sognenes, og alene af den grund vil bondeskolerne have talmæssig overvægt. Her synes følelserne at gøre sig lidt for stærkt gældende, men mere væsentligt er det at følge de socialpolitiske synspunkter, som forfatteren har anlagt på forholdet mellem bonde- og øvrighedsskoler, hvor især modsætningsforholdet mellem bønder og øvrighed betones.

Dette socialpolitiske aspekt kan nemlig udvides ved en mere indgående karakteristik af de to skoletyper, og som indledning til

denne udvidede problemstilling er det hensigtsmæssigt at imødegå en udtalelse, s. 198, hvor det hedder: »Skolerne på landet, altså bondeskolerne, opstod og udviklede sig i takt med det gamle selvtilstrækkelige landsbysamfunds opløsning«. I modsætning hertil ønsker anmelderen at fremhæve det synspunkt, at bondeskolerne i deres organisation og idé *svarede* til det gamle landsbyfællesskabs væsen, idet de første bondeskoler blev oprettet, da landsbyfællesskabet stod i fuldt flor. *Bondeskolerne* viste imidlertid deres *utilstrækkelighed, efterhånden som landsbysamfundet gik i opløsning*. Øvrighedsskolerne havde alene udviklingsmuligheder. De var oprindeligt fremstået af det kirkelige behov for katekismusundervisning og den dermed forbundne undervisning i elementær læsefærdighed. Efterhånden udviklede de sig til skoler i videre forstand, især da de kirkeligt inspirerede reformer begyndte. Efter et tilløb før 1660 kom der igen for alvor gang i bevægelsen omkring 1740. Udviklingen blev ca. 60 år forsinket ved de forfærdende følger af Svenskekrigen 1657-60 og af pesten i 1659. Derfor den lange sameksistens mellem bondeskoler og øvrighedsskoler. *Her skal altså opstilles den modtese, at øvrighedsskolerne alene var udviklingsdygtige*, bondeskolerne måtte derimod stagnere, da landsbyfællesskabet gik i opløsning, og de var uden virkelig modstandskraft, da øvrigheden for alvor begyndte at tage sig af skolevæsenets organisation.

For at give et grundlag for en vurdering af forholdet mellem bondeskoler og øvrighedsskoler, således som det fremtræder under denne synsvinkel i perioden indtil ca. 1740-1780, kan der på basis af afhandlingens oplysninger opstilles en skematisk oversigt som denne:

Øvrigheden, både den kirkelige og verdslige, men mest den første, ønskede principielt for skolerne:

- 1) at skoleholderne fik faste grundindtægter uafhængigt af børnenes fremmøde, og i det hele taget en sikret eksistens for læreren,
- 2) at der blev indrettet faste skolelokaler, helst i egne bygninger,
- 3) at der blev sikret fattige børn skolegang gennem bidrag fra fattiggassen eller på anden måde,

- 4) at der indførtes regelmæssig skolegang; for små børn både sommer og vinter, for større børn kun om vinteren,
- 5) at undervisning i læsning og i de religiøse grundsandheder (katekismus) blev anset for hovedsagen, medens undervisning i skrivning og regning var ønskelig, men ekstraordinær og måtte betales særskilt,
- 6) at der blev etableret et autoriseret og til en vis grad uniformeret lærebogsgrundlag.

Bondeskolernes idealer kan på tilsvarende måde opstilles således:

- 1) at læreren skulle stå i et tyendeforhold til landsbyens bønder, i bedste fald på linje med byhyrden, almindeligvis som en tjenestekarl. Hans aflønning skulle i videst muligt omfang erlægges i naturalier, han skulle almindeligvis have mad og nattelegi på omgang, og han skulle fæstes for kortere perioder ad gangen, almindeligvis en vinter, som man fæstede karle,
- 2) pengelønnen, der var en ringe sum i forhold til naturalierne, var alene afhængig af børnenes fremmøde,
- 3) kravene til skolelokaler var minimale, kamre eller i bedste fald huse, svarende til hyrdehuse,
- 4) fattige børns skolegang var principielt landsbyens bønder uvedkommende,
- 5) børn sendtes i skole, som det passede hjemmene,
- 6) undervisning i skrivning og regning og tysk sprog skulle have en fremskudt plads på undervisningsplanen ved siden af læsning; katekismusundervisning ansås derimod for at være kirkens anliggende,
- 7) lærebogsmaterialet var højst vilkårligt,
- 8) lærernes uddannelse var en privat sag.

Hvor megen sympati, man end kan have for den frie bondestand, og hvor ringe i realiteten talrige degneskoler og øvrighedsskoler faktisk var, så synes det dog indlysende, at øvrigheden repræsenterede fremskridtet, uanset at formålet var gennem skolens under-

visning og den dertil knyttede konfirmation at sikre sig gode, fromme og loyale borgere.

Når bondeskolerne ikke var udviklingsdygtige, var det ikke mindst, fordi bønderne ønskede at fastholde lærernes ringe stilling. Forfatteren viser ringe forståelse for denne side af problematikken. F. eks. nævnes s. 200, at skolelærerne klagede højlydt over bøndernes uvillighed til at sende deres børn regelmæssigt i skole, og forfatteren tilføjer så: »de holdt sig nemlig for øje, hvor mange skolepenge de således gik glip af«, og så hedder det videre: »alt i alt er der ingen grund til at se på sagen med skoleholderens øjne. Så længe øvrigheden kun forlangte, at alle skulle lære deres børnelærdom og lidt læsning, var kravet om uafbrudt skolegang indtil konfirmationen i virkeligheden en urimelighed«; imidlertid forekommer det anmelderen, at der i høj grad er grund til *også* at se på sagen med skoleholderens øjne. Det er en fejl, at dette ikke sker, fordi en hovednøgle til den videre udvikling lå i en forbedring af lærernes kår, og man kan ikke med rette tale om, at bønderne ville forbedre deres skoler, hvis de ikke ville lønne deres lærere anstændigt. Der ville være grund til principielt at modstille den lærerkategori i bondeskolerne, der kun var tyende, mod den kategori, der havde en stilling svarende til en skoleholder, og som kunne komme til orde i egne anliggender; tyendet måtte nemlig tie helt stille. Deres stilling var alene bestemt af forholdet mellem tilbud og efterspørgsel.

Forfatteren går ligeledes for let hen over lokaleproblemet, f. eks. siges (s. 200): »selv om landsbyfællesskabet gik sin undergang i møde, og flere og flere af landsbyernes beboere ikke var bønder, havde bylaget dog så meget af sin gamle livskraft i behold, at skoleholdere blev lejet og skolehuse opført efter lignende regler, som der dér gjaldt for hyrder og hyrdhuse«. De anførte eksempler på bøndernes indretning af skolehuse er imidlertid i modstrid med den almene opfattelse, at skolerne forbedredes i takt med bøndernes behov (s. 201). De to forhold, der her er nævnt, synes at være vægtige vidnesbyrd om, at bondeskolernes udviklingsmuligheder var begrænsede.

I det hele taget kunne man i almindelighed stille det spørgsmål,

hvilke er egentlig kriterierne for, at man overhovedet kan tale om en skole og et skolevæsen i egentlig forstand. Når man stiller problemet op systematisk, som det her er forsøgt, kunne man måske udskille følgende fire betingelser, to, for at man kan tale om skoler, og yderligere to, for at man kan tale om et skolevæsen. Til en skole måtte høre:

- 1) en fast ansat lærer, der havde sit væsentlige og anstændige udkomme af sit vederlag som lærer,
- 2) faste skolelokaler, almindeligvis egen skolebygning, og til et skolevæsen yderligere
- 3) fastlagt skolepligt for alle, uanset økonomisk evne, hvorved fattigbørns skolegang sikres,
- 4) en nogenlunde rimelig formuleret undervisningsplan med krav om fagene læsning, skrivning og regning.

Hvis man skulle være med på noderne, kunne man i al beskedenhed kalde dette en model, en sådan model har den fordel, at man derpå kan prøve virkeligheden. Hvis man anlægger denne prøve på det foreliggende stof, måtte man komme til den konklusion, at kun ved øvrighedens indgriben kunne de første to elementære krav nødtørftigt opfyldes. For langt de fleste bondeskolars vedkommende kunne kravene derimod ikke opfyldes, men det ville være en interessant opgave at se, hvor mange bondeskoler der blot opfyldte disse to betingelser, at læreren havde sin nødtørftige eksistens, og at der var nogenlunde skolelokaler og boligforhold. Hvis man desuden anlagde disse kriterier på en lang række øvrighedsskoler i første halvdel af det 18. århundrede, ville det ligeledes vise sig, at disse heller ikke opfyldte kravene, men da øvrigheden greb ind, var det for at sikre disse minimumskrav, først ved degne- eller sogneskolerne, senere også ved de af myndighederne indrettede biskoler med faste skoledistrikter. Der var dog længe i fjerne, små, fattige landsbyer brug for bondeskolerne som en slags nødhjælp, og vel at mærke i den svageste form, nemlig de såkaldte omgangsskoler.

Medens forfatteren anskuer problemerne fra bøndernes synspunkt, og ikke fra lærerens, forsømmes også problemerne set fra børnenes

synspunkt. Her kommer ganske specielt de fattige børns problem i forgrunden. Ved flittig brug af fattigregnskaber har forfatteren kunnet konstatere, at der blev gjort talrige tilløb til at sikre fattige børn en vis skolegang, og der blev da også, men næsten kun ved øvrighedsskolerne, gjort noget. Der gøres også forskellige steder rede for, at problemet voksede i det 18. århundrede, simpelthen fordi landbruget ikke kunne beskæftige alle. Hvad her efterlyses, er et principielt kapitel om klasse modsætningen i landsbysamfundet og dens følger for børnenes skolegang. Problematikken kan belyses med noget materiale, som forfatteren mærkværdigvis har overset; det skal nu ikke bebrejdes ham, for der er stof nok i forvejen, også om fattige børns skoleforhold, men det materiale, der her tænkes på, er særlig velegnet netop til oplysning om dette emne. Det er indberetninger fra præsterne i enklave-sognene i 1789, foranlediget af den kongerigske kommission angående det almindelige skolevæsen.

Først et eksempel fra Møgeltønder; her anslår præsten antallet af børn i alderen 5-15 år til ca. 250, men henimod halvdelen af dem havde ikke regelmæssig skolegang. Det var børn af fattige inderster og husmænd og håndværkere; fattigfolk måtte holde deres pgebørn til knipleskolerne, fra de var 6-7 år, hvor de i al fald af lærermoderen også fik kendskab til den kristne børnelærdom, men drengene måtte om sommeren sendes ud som vogterdreng; om vinteren holdt forældrene dem dels i skolen, dels blev de sendt til håndværkere i Tønder, eller de blev anbragt så tidligt som muligt ved skibsfarten. »Samme forhold var hindrende for skolegangen i Emmerlev og Daler sogne«, beretter præsten, »men i visse små landsbyer«, fortsætter han, »kan ingen komme fra deres huse uden i både eller ved at lægge stokke og brædder over vandløbene, over hvilke børn under 10-12 år ikke kan gå uden største fare, så de hverken sommer eller vinter kan komme til hovedskolen, med mindre de kan indtinges i kost og pleje. Imellem holder naboer, som har børn, et ungt menneske til at læse for dem«.

Der skal endnu kun bringes et enkelt citat fra denne kilde, selv om det hører hjemme i en tidligere sammenhæng, men det belyser

på udmærket vis tankegangen bag bondeskolerne. Det hedder om Daler Østerby: »Udi Østerby er og et lidet skolehus, byen tilhørende, men da dette skoledistrikt er lidet og børnenes antal så ringe, at ingen dygtig skolemester vil antage denne skoleplads, fordi han ej derved kan have det uundværelige, så er på nærværende tid en vanfør dreng af byen, som af præsten er funden bekvem til at læse for de unge børn, dertil antaget, og de ældre søge, som forhen er meldt, sogneskolen i Daler by«. Så fortsætter beretningen. »I hele sognet er der ca. 160 børn, men der er næsten 3 gange så mange husmænd og inderster som hele og halve gårdmænd«, så de egentlige skolebørns antal er også der ringe, og dermed er vi igen ved landsbyernes sociale problem.

Disse glimt er vidnesbyrd om, at forfatteren har ret i at tale om *bondeskoler*; de var bestemt ikke husmandsskoler.

Anmelderens hovedindvending er altså, at stoffet er for snævert presset ind i den problemstilling, som er gjort til hovedsagen. Man ville ved at give en mere samlet og derved en mere indgående karakteristik af den typiske sogneskole og den typiske bondeskole ved midten af det 18. århundrede komme problemerne nærmere ind på livet, og man ville ved fra sogn til sogn eller fra egn til egn at anvende den tidligere nævnte model som målestok kunne bedømme det faktisk forhåndenværende skolevæsen med langt større klarhed.

Her skal imidlertid ikke yderligere de muligheder uddybes, som ligger i at anvende et modelbegreb som middel til at vinde herredømme over et genstridigt stof, men herefter skal et andet problemkompleks, som der arbejdes med i afhandlingen, forholdet mellem kirke og stat, tages op til nærmere overvejelse.

Nu må det straks siges, at sontringen mellem stat og kirke, hvad skolen angår, ikke forekommer særlig relevant. Til at begynde med synes også den tankegang at være anslået. Det hedder s. 31: »Mens kirken altid har stået i rampelyset, når talen var om skolens ældre historie, har statens vigtige rolle gerne været overset. Kongen regnedes i lutherske lande for at eje den øverste biskoppelige magt; kirken var ligesom indbygget i statsapparatet og et redskab for den kongelige magt«. Eftersom dette sidste er rigtigt, kunne det være

lige meget, om det var den verdslige eller den gejstlige gren af statsmagten, der tog føringen med hensyn til skolepørgsmålet, men denne identificering af kirke og stat følges ikke ofte op. Det betones, at det var kirken, der interesserede sig for skolens forhold mere end staten, f. eks. siges s. 31, at: »Statens interesser var (det skal altså være de verdslige myndigheders interesser) til efter midten af det 18. århundrede splittede i denne sag. At pålægge bønderne nye byrder kunne i mange tilfælde direkte stride mod statens interesse, og det var altid en fortrædelig opgave for embedsmændene«, hedder det. Og endnu et citat: På s. 57 siges ved året 1736, at det skelsættende ved det under Christian VI begyndende reformarbejde ikke så meget var, »at regeringen i pietistisk ånd ville gøre landsbyskolen til en anstalt for indre mission, som det, at statsmagten nu påtog sig at løse en opgave, der hidtil principielt havde været overladt til kirken. Den endelige og afgørende følge blev derfor ikke styrkelsen af den kirkelige indflydelse i befolkningen, men skabelsen af et instrument, som staten, med kirken som sin hjælper, kunne anvende til at opdrage folket i sin interesse«.

Denne modstilling af stat og kirke er misvisende, alene af den grund, at der, som det også klart fremgår af fremstillingen, allerede i det 17. århundrede foregik et omfattende samarbejde mellem amtmænd og provster eller amtmænd og bisper, snart godt, snart mindre godt, men det kan ikke bestrides, at verdslige og gejstlige myndigheder i fællesskab ubrudt har beskæftiget sig med skoleforhold helt fra midten af det 17. århundrede. Omend generalsuperintendenten havde en vis overvægt, har amtmændene hele tiden været med i billedet. Visitatorerne var amtmænd og provst i fællesskab. Det nye, der sker omved 1736-40, er ikke, som det siges s. 57, »at statsmagten nu påtog sig at løse en opgave, der hidtil principielt havde været overladt til kirken«, men derimod, at et nyt organ, fælles for verdslige og gejstlige embedsmænd, nu fik overdraget en opgave, som det ikke hidtil havde haft og måske også tog lidt let på. Dette nye organ var overkonsistoriet. Det var rigtignok oprettet allerede i 1713, men først i 1730'erne fik overkonsistoriet tildelt en funktion i forhold til skolevæsenet. Begrebet overkonsistorium dukker i afhandlingen

pludseligt ganske uformidlet op på s. 58. Man savner især en redegørelse for, hvorledes overkonsistoriet var sammensat, og hvad det betød, og da det ikke er ligegyldigt for en vurdering af forholdet mellem »kirke« og »stat«, skal det lige nævnes, at overkonsistoriet var en lokalinstans for hertugdømmet Slesvig for kirkelige anliggender, derunder skolevæsen og et mellemlid til tyske kancelli i København. Det var organiseret som et kollegium, sammensat af kirkelige og verdslige embedsmænd, med overvægt for de sidste, alle den civile overrets medlemmer var således også medlemmer af overkonsistoriet; forskellen i forhold til overretten var egentlig kun, at de verdslige herrer blev suppleret med bispens samt to provster. Hvor amtmænd og provst samarbejdede på lavere plan, samarbejdede her på højere plan verdslige og gejstlige embedsmænd. Efter navnet var det en gejstlig myndighed, men i realiteten var det gejstlige element uden ret stor indflydelse. Generalsuperintendenten kunne ikke sætte sin opfattelse igennem i overkonsistoriet, og her har vi da en ægte konflikt mellem verdslig og gejstlig myndighed, og det er så meget mere bemærkelsesværdigt, som denne modsætning gør sig gældende, netop da den pietistiske Christian VI sidst i 1730'erne prøvede at sætte gang i skolereformarbejdet både i kongeriget og i hertugdømmerne. Det var generalsuperintendent Conradi, som efter allerhøjeste tilskyndelse udarbejdede det første reformforslag; han videresendte dette gennem overkonsistoriet i 1737. Forfatteren mener (s. 58), at overkonsistoriet i det store og hele støttede Conradi, men dog, at det mente, at hans krav til skolegangen var alt for store, og at det tog forbehold med hensyn til hans lønningsforslag, idet de verdslige konsistoriemedlemmer mente, at man »burde undersøge, om undersåtterne i alle slesvigske egne kunne præstere ensartede bidrag til skoleholderlønnen. Først, når den var fastlagt efter hvert steds omstændigheder, kunne man udstede en generalforordning. Overkonsistoriet røbede her for første gang«, siges det, »den konservatisme i skolesager, der prægede alle dets indlæg igennem de følgende 24 års drøftelse«. Dermed er vi tilbage ved påstanden om, at de civile myndigheder var passive helt til ca. 1760, medens de forbedringer, der fandt sted, skyldtes bønderne selv og

de kirkelige myndigheder. Her bør undersøges på kilderne, hvordan den faktisk forholder sig, og derved åbenbares svaghederne ved, at forfatteren har beskåret sit kildemateriale så stærkt, og at han har refereret alt for knapt, så knapt, at det går ud over korrektheden på den ene side og begrænser muligheden for en indgående analyse på den anden. Udgangspunktet kan tages i et citat s. 58, som er en konklusion angående overkonsistoriets stilling i almindelighed efter 1736: »For overkonsistoriet var det hovedsagen, at embedsmændene stod på en god fod med bønderne; man skulle derfor være meget tilbageholdende med at pålægge bønderne nye byrder og mindst muligt gribe ind i bøndernes bestemmelsesret over skolerne«.

Ved at gå kilderne nærmere igennem må man komme til det resultat, at disse påstande må tages med meget forbehold. Der er intet i kilderne, der tyder på, at overkonsistoriets medlemmer har tænkt på, om de kom til at stå på en bedre eller en dårligere fod med bønderne; man ville gerne holde bønderne i »kontribuabel« stand, altså have gode skatteydere, men det er noget andet; der er slet intet, der tyder på, at de mente, at bønderne havde en bestemmelsesret over skolerne. Herrerne i den gottorpske overret har levet i en tankeverden svarende til den, tidens godsejere levede i. Hovedsagen i overkonsistoriets votum er en fremhævelse af, at afvigelserne i de forskellige distrikter er så store, at der ikke kan gennemføres ensartede regler som foreslået af generalsuperintendenten. Dette fremgår tilfulde af koncepten, der har et overstreget stykke, hvor der mere i enkeltheder henvises til forskellighederne i adelige og kongelige distrikter. Der skal ikke gås i enkeltheder med dette, men blot skal det endelige resultat, der forelå i 1744 i form af et reskript, dateret den 3. febr., fremhæves (s. 60). I dette reskript understreges ifølge referatet i den foreliggende fremstilling, at skolebyggeri gennemføres på den »menageuseste« art, efter »skolevisitatorernes indsendte planer, vel at mærke der, hvor det kunne ske »ohne Unsern Beytrag«, og der anførtes regler for skolebyggeriet«. Dette er imidlertid ikke en korrekt gengivelse af kilden, der står, at visitatorerne i hvert distrikt »sobald nunmehr thunlichst *vorerst* an solchen Orten woselbst ohne unseren Beytrag, es

sey durch einen ausserordentlichen Anlage oder durch einen erklecklichen Zuschub aus dem Kirchen Aerario oder sonsten, geschehen kann, die Aufrichtung der Schulhäuser . . . zu beschaffen«. Der kræves afgivet beretning herom, og hertil skulle, som det videre hedder, tilføjes: »Einer Anzeyge, welche Schuldistrikte die wenigste Beyhilfe bedürfen, und ob dieselbe in Holz oder in Geld bestehen müsse, an unser Oberkonsistorium einzusenden, damit sodann in solchen Gegenden, vermittelt des von uns, dem Befunden nach, zu accorierenden nötigen Zuschubs, des Schulbau gleichfalls vor sich gehen, und dergestalt das Werck, so gutes bei dermaligen Zeitlauffen und den damit verknüpften aus unserer Cassa abzuhaltenden unermesslichen Ausgaben sich wird tu lassen wollen, allmählich, wo nicht ganz, doch grössentheils zu Stande kommen könne«.

Det betyder, at først, »vorerst«, skal der opføres skoler, hvor det kan ske uden statstilskud ved repartition af udgifterne på skole-distriktets beboere eller ved tilskud fra kirken; hvor man derimod ikke kan klare sig uden et mindre tilskud (die wenigste Beyhilfe) fra den kgl. kasse, skal der indsendes beretning, og det skal meddeles, om hjælpen skal ydes ved, at der udvises træ, eller om der skal stilles kontanter til rådighed. På den måde kan man, om ikke overalt, så dog lidt efter lidt få denne gode sag sat igang. Dette er meningen. Sådan er forordningen f. eks. også opfattet af præsten på Kegnæs, der bad kongen om både træ og penge, fordi sognet var så fattigt; det fremgår af bogen (s. 124), og ligeledes fremgår det, at kongen klarede sagen ved at lade udvise tømmer af den kongelige skov og ved at lade afholde en kollekt i alle kirker i hertugdømmerne til fordel for degnehuset på Kegnæs. Han undgik således et greb i den kongelige kasse.

Forfatteren anser nærmest reskriptet som et slag i luften, men tillægger det en vis principiel betydning. Som konklusion hedder det s. 61: »Otte års undersøgelser og drøftelser af skolesagen var således endt med et tomt påbud til visitatorerne om at tage sig af skolebyggeriet. De praktiske resultater blev minimale (og de få skoler, der opførtes i henhold til reskriptet, var sikkert også blevet opført uden dette), men hævdelser af princippet om statens ret til

at regulere skolevæsenet og visitatorernes autorisation til at lade bygge skoler, hvor det kunne gøres uden statstilskud, bebudede alligevel en ny periode i den slesvigske landsbyskoles historie«.

Det er ikke rigtigt at tale om et tomt påbud. Hvis man slår efter i afhandlingen s. 197, vil det ses, at der omkring 1740 var ca. 150 skolehuse og omkring 1760 ca. 215. Det er næsten en forøgelse på 40 pct. i perioden umiddelbart efter reskriptet af 3. februar 1744, selvom vi ser bort fra, hvad der er bygget i årene 1740-44. Der er altså et ganske stærkt byggeri i gang i denne periode, det behøver ikke alt at være foranlediget af reskriptet, men i adskillige tilfælde kan det dog godtgøres, at det var som følge af reskriptet. Foruden Kegnæs kan her først nævnes, at kongen også greb ind i Hyrup og Rylskov i Flensborg amt; det er uden for afhandlingens område, men det giver anledning til at understrege, at når der gives et generelt udsagn om et så materielt forhold som skolebyggeri, da må udsagnet vurderes på grundlag af oplysninger både fra det tyske og det danske skolesprogs område. Efter indstilling fra visitatorerne i Flensborg amt gav kongen den 8. maj 1747 ordre til, at indbyggerne i Hyrup og Rylskov skulle bygge skolehuse; de blev anset for velhavende nok til at bære denne byrde uden tilskud (L.A. Gottorp Abt. 13 B nr. 67). Tilsvarende accepterede overkonsistoriet en plan om et nyt skolehus i Kejtum på Sild. Her kunne kirken tilskyde 500 rdl. (ssts. nr. 69). Den 7. november 1747 fik de bosiddende i Strukstrup, der sorterede under domkapitelsamtet, ordre til at bidrage til skolebyggeriet sammen med de andre bønder; også her var reskriptet normgivende (ssts. nr. 71). Men ikke mindst fik reskriptet betydning i Løjt sogn i Nordslesvig. Som det nævnes s. 107 stod i 1746 i henhold til reskriptet to nye skolehuse færdige i Barsmark og Skovby, og der kunne være tilføjet, at skolehuset i Løjt Kirkeby blev hovedstandsats i henhold til samme bestemmelser. Reformen kunne gennemtvinges i Løjt sogn, fordi indbyggerne her var så velhavende, at et kongeligt tilskud ikke var nødvendigt; mere interessant er det måske, at der her afsløredes nogle af de vanskeligheder, som overkonsistoriet havde frygtet, nemlig en forrygende

strid om, hvordan byrderne ved skolebyggeri og reparation skulle fordeles. Skulle det være efter ottingtal eller mandtal eller hvordan? Det tjener altså til at forklare, at der også var noget rimeligt i overkonsistoriets betænkkeligheder; det var ikke kun passivitet. Det var i realiteten en ekstraordinær skat, der skulle pålægges for at få skolebyggeriet gennemført. Det principielt nye er, at der nu kan skabes et skattemæssigt grundlag for skolevæsenet, mens hidtil midlerne var kommet fra kirke og fattigkasse og fra de ugentlige skolepenge.

Medens der således er en del vidnesbyrd om, at skolereskriptet var mere end et tomt påbud, kan man bebrejde overkonsistoriet, at det ikke gjorde ret meget ud af det materiale, der i henhold til reskriptet blev indsendt angående de afvigende forhold i de forskellige egne. Problemerne var ikke uløselige, det ses deraf, at netop de problemer, man i det slesvigske stødte imod, når man søgte at føre reskriptet af 1744 ud i livet, fandt i den holstenske skolelov af 1747 klare løsninger. Vanskeligheden ved reskriptet af 1744 fremkom, fordi der ikke var tale om et klart påbud, men om alternative ordninger, der var stillet over for hinanden. Ved denne uklarhed havde embedsmændene ikke den rygdækning, som var nødvendig, og de måtte i hvert enkelt tilfælde søge allerhøjeste resolution, men der skete dog som påvist en del, også som følge af reskriptet. De praktiske vanskeligheder tårnede sig imidlertid op, og først med det nye reskript af 1761 fik man bedre forudsætninger for at overvinde dem.

Den nye periode betød et farvel til talrige bondeskoler. Når myndighederne nu mere konsekvent end før regulerede ikke alene degneskolerne eller det fra kirken udgåede skolevæsen, men også greb ind på bondeskolernes domæne, betød det, at forudsætningerne for at organisere et offentligt skolevæsen nu endelig var tilstede.

I sidste del af afhandlingen findes en redegørelse for skolebøgernes art og udbredelse og for den voksende anvendelse af danske skolebøger. Denne redegørelse er fortræffelig og ligeledes omtalen af skoledebatten i slutningen af det 18. århundrede. Med klarlæggelsen af generalsuperintendent Adlers holdning til det danske sprog og med forklaringen på oversættelsen af bibelstederne i Pontoppidans

katekismus er tidligere fremstillinger korrigeret, så problemerne nu synes helt afklarede. Derimod er ordet »danisering« ikke velvalgt som betegnelse for fremgangen for dansk sprog i slutningen af det 18. århundrede. Der foregik en naturlig tilpasning af læremidler til det gældende undervisningssprog og til børnenes modersmål, men modersmålet behøvede ikke at daniseres, det var kun en del af lærebøgerne, der blev det. Hvad der kan overraske, er udtalelsen s. 391, hvor de tyske lærebøgers vigen omkring 1800 forklares ved at hen-vise til den dansk-patriotiske stemning, der så kraftigt gjorde sig gældende hos embedsmændene og i de nordslesvigske købstæders borgerskab, og det siges, at den også forplantede sig til lærerne og toneangivende lag i landbefolkningen og derved muliggjorde skoler-nes hurtige danisering.

Der var utvivlsomt en patriotisk stemning tilstede i årtierne om-kring 1800, men den fandtes i Sønderjylland dengang både i dansk og i tysk sprogdragt. Man kan nævne talrige vidnesbyrd om dansk patriotisme på tysk f. eks. digtet »Ich freue mich, dass Dänenblut in meinen Adern fließt«. Men det danske sprogs stilling blev ikke væsentlig forbedret i byerne. Hvad overgangen til de danske skole-bøger angik, er den nok så meget et resultat af en rationel tanke-gang som af den dansk-patriotiske følelse. Der er i al fald ikke anført bevis for påstanden.

Om værdien og betydningen af den foreliggende afhandling kan der ikke være tvivl. Der er her tale om et værk, som alle, der vil arbejde med de nationale problemers historie i Sønderjylland, må ty til; det er, som mange vil vide, ikke forfatterens eneste bidrag til sønderjysk historie. Han har også skrevet andre vægtige arbejder, der er her især anledning til at fremhæve bogen om Den nationale udvikling i Åbenrå fra ca. 1800-1850, der lige så vel havde kunnet danne grundlag for en doktordisputats. Denne bog viser andre sider af forfatterens evner. Der er her givet en forklaring på den danske helstats fald, således som denne proces afspejlede sig i et lille by-samfund. Som der i bogen om Åbenrå er givet et grundlag for at forstå det gamle samfunds undergang, er der i det foreliggende værk givet et væsentligt bidrag til at forstå forudsætningerne for den nu-

værende danske nationalstat. Det kan være svært i teksten at få øje på disse perspektiver, men det er væsentligt at fastholde, at ud af de sociale, pædagogiske og sproglige anliggender, der her er belyst med tusinde detaljer, vokser der et helhedsbillede med dybt perspektiv henimod vore dage. Forhåbentlig kommer der engang en fortsættelse om det danske skolevæsen i Nordslesvig i første halvdel af det 19. århundrede.